

Predromaničke oltarne ograde - vijek uporabe i sekundarna namjena

Tonči BURIĆ, prof.

muzejski savjetnik, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika

HR - 21000 Split, S. Gunjače b. b.

Autor u radu raspravlja o vremenu kada predromaničke oltarne ograde i drugi namještaj prestaju biti dijelom crkvenih interijera. Prestanak njihove uporabe uvjetovan je promjenom liturgije, a demontiranje istih iz postojećih crkava posljedica je učestalog preuređenja sakralnih zdanja za trajanja romaničkoga i gotičkog stila. Ta obnova je rezultat sve intenzivnijeg razvitka robnoučane privrede u okvirima tadašnjega feudalnog društva. Nakon kraćeg zastoja u renesansno vrijeme, uslijed neposredne ugroženosti od Turaka, dolazi do novog zamaha u obnovi i izgradnji crkava u baroknom stilu tijekom 17. i 18. stoljeća, kada se opet masovno koriste predromanička spolia i uklanjaju preostale rijetke sačuvane ograde in situ.

Analiza je izvršena na većem broju primjera od Istre do Dubrovnika, u gradovima i u širem zaleđu istočne jadranske obale, s posebnim naglaskom na gradove Split i Trogir i prostor njihovih dijeceza. Utvrđeno je da do promjena najprije dolazi u gradovima i na većim katedralnim i samostanskim crkvama, a potom - posebice tijekom kasnoga srednjeg vijeka - i u zaleđu, za dominacije gotičkoga stila. Tada veliki broj spolia dospijeva i u grobne konstrukcije na grobljima oko župnih crkava. Istim ritmom proces se ponavlja i u novom vijeku, posebice nakon prestanka neposredne turske opasnosti, kada dolazi do oživljavanja trgovine i obrta.

Uvod

Ključni element liturgijske artikulacije interijera u starokršćanskim i predromaničkim crkvama bile su oltarne ograde (*septa, cancelli*). Za razliku od drugih elemenata crkvenoga namještaja (*ambones, ciboria, pulpita, altaria*), čija se liturgijska funkcija nastavlja i tijekom kasnijih razdoblja srednjega, pa i novoga vijeka, a dekoracija slijedi izmjenu stilova (romanika, gotika, renesansa, barok), oltarne se ograde pojavom romaničke arhitekture i umjetnosti (12. stoljeće) postupno gube iz crkava na Zapadu, a na Istoku evoluiraju prema današnjem ikonostasu. Tijekom gotike razvija se, posebice u sjeverozapadnoj Europi, visoka drvena ograda, tzv. Lettner, koja se uskoro spaja s korskim sjedalima. Takav oblik ograde izlazi iz upotrebe nakon *Tridentinskog koncila* (1545.-1562.), ali ga u baroku zamjenjuju ograde od kovanoga željeza, koje se javljaju u Italiji još od 14. stoljeća, dok renesansa daje prednost kamenu. Sve te mijene stilova i liturgije moguće je pratiti i u našim crkvama.¹

U ovom radu ispituje se vrijeme prestanka uporabe predromaničkih oltarnih ograda, točnije vrijeme njihovog uklanjanja iz crkava, te daljnja sudbina njihovih dijelova u sekundarnoj ulozi *spolia*. Ta analiza pruža mogućnost da se поближе utvrde glavna razdoblja kada se ti procesi odvijaju, iako uvijek ima takvih poja-

¹ Za sažeti prikaz evolucije oltarne ograde usp. slijedeću literaturu: Lj. KARAMAN, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb, 1930., 73-77; *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 1, Zagreb, 1959., 571; G. SUBOTIĆ, *Arhitektura i skulptura srednjeg veka u Primorju*, Beograd, 1963., 30, 42; A. BADURINA, *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1979., 259, 377, 436, 526; *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, 2, Zagreb, 1996., 8. Za kasnije primjere iz naših crkava usp. C. FISKOVIĆ, *Drvena gotička skulptura u Trogiru*, *Rad HAZU*, 275, Zagreb, 1940., 123-129; M. IVANIŠEVIĆ, *Andrija Aleši u Splitu 1448. godine*, *Kulturna baština*, VII/11-12, Split, 1981., 19-23; F. OREB, *Crkva i samostan Sv. Dominika u Splitu*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* (dalje: *PPUD*), 30, Split, 1990., 201-205, gdje je i starija literatura.

va i izvan osnovnih pravaca, kao i razlike u opisanim pojavama između seoskih crkava u distriktima obalnih gradova i feudalnom zaleđu, te manjih gradskih crkava u odnosu na veće urbane bazilike i katedrale. Spomenute razlike očituju se i u kronološkom aspektu, kao i u načinu korištenja elemenata pregrade u sekundarnoj namjeni. Za potrebe analize obrađeni su primjeri iz većega broja crkava u Dalmaciji i Istri. U obzir su uzeti samo dobro dokumentirani i očiti slučajevi, a detaljnija analiza bi sigurno pružila i niz drugih.

Povod tako sastavljenoj temi iskrasnio je za vrijeme proučavanja srednjovjekovnih slojeva na lokalitetu Putalj u Kaštel-Sućurcu.² Raščlambom svih relevantnih komponenata župnog srednjovjekovnog groblja oko crkve Sv. Jurja od Putalja, utvrdio sam da grobovi donjega sloja (12.-13. stoljeće) imaju u svojim kamenim konstrukcijama samo *spolia* rimskih i starokršćanskih spomenika, a da se *spolia* dijelova predromaničkog crkvenog namještaja javljaju tek u grobovima gornjega sloja (14.-15. stoljeće) koji nemaju rimskih i starokršćanskih *spolia*. U blizini tih grobova često se nalazilo i sitne ulomke mramora s ostacima predromaničkog ukrasa, što je upućivalo na *ad hoc* naknadno priklesavanje dijelova namještaja za vrijeme zidanja grobnih konstrukcija. U tom razdoblju došlo je i do temeljite obnove sakralnog objekta na groblju kada je - koncem 14. stoljeća - sagrađena manja, jednobrodna gotička crkva, koja je u osnovi sačuvana do danas. U zidove te crkve bilo je uzidano više cjelovitih elemenata predromaničke oltarne ograde, koji su kasnije izvađeni i uzidani u betonski zid oko ulaznih vrata (1926./1927. godine)³, da bi u konačnoj obnovi 90-ih godina bili ponovo izvađeni i ponekad čak spojeni u rekonstrukcijama s novootkrivenim *spoliama* u grobovima. U začelnom zidu, desno od apside, koji pripada izvornim ostacima gotičke faze crkve, u okvir manje zidne niše (tabernakul) uzidana su dva ulomka jednoga pilastra, čiji je treći ulomak nađen kao *spolia* u konstrukciji groba iz istog vremena. Po svemu sudeći sva su tri ulomka istodobno, ili u veoma kratkom vremenskom razmaku, dobila nove funkcije. Gotičkoj crkvi na Putalju prethodila je romanička, koja je bila suvremena grobovima 13. stoljeća. Njen položaj i gabariti približno su bili analogni kasnijoj gotičkoj, tj. današnjoj crkvi. Kako u grobovima I faze nisu nađena predromanička *spolia*, nameće se zaključak da su dijelovi namještaja iz 9. stoljeća iskorišteni i u manjem romaničkom objektu u funkciji ograde svetišta. Posebice se to odnosi na elemente donje zone ograde (pilastr i pluteji), koji su i pronađeni u grobovima i zidovima iz svršetka 14. stoljeća, za razliku od dijelova trabeacije (arhitravi, lukovi, zabati), koji uglavnom nisu otkriveni, tj. nađeni su samo neznatni ostaci.⁴ Ukratko, predromanička ograda je po rušenju crkve iz 9. stoljeća djelomice iskorištena, u smanjenom obliku (samo donja zona - pilastr i pluteji) i u manjem romaničkom objektu (13. stoljeće), koji je potpuno poništen izgradnjom gotičke crkve na istom položaju (konac 14. stoljeća), kada i taj dio ograde biva rastavljen i upotrebljen u grobnim konstrukcijama, ili pak u novim gotičkim zidovima.⁵ Uočene činjenice i predloženi slijed zbivanja navode na pomisao da putaljska ograda ne bi ni u romanici bila reducirana da nije došlo do rušenja

² O lokalitetu Putalj usp. S. ČAČE - I. FADIĆ - T. BURIĆ, *Putalj*, katalog izložbe, Split, 1997., a u pripremi je i monografska obrada lokaliteta od istih autora.

³ T. BURIĆ, Kameni namještaj predromaničke crkve Sv. Jurja na Putalju iznad Kaštel-Sućurca, *Starohrvatska prosvjeta* (dalje: *SHP*) III, 13, Split, 1983., 160-161. (katalog don Ante Alfirevića iz 1898. godine).

⁴ Bliska paralela takvom rješenju utvrđena je i u katedrali istarskoga Novigrada (usp. tekst uz bilj. 83).

⁵ Po svemu sudeći tada su i dva ugaona pilastra predromaničke ograde iskorištena za nadvratnike gotičkih vrata. Na to upućuju tragovi žbuke, a još više žljebovi za okretanje osovine vrata naknadno uklesani u pilastar, tako da ukrasno polje s predromaničkom kompozicijom dođe na vanjski okvir vrata kao dio dekora.

crkve i podizanja manje, nove u jugoistočnom dijelu stare.⁶ Razdoblje, dakle, kada nastaje rustična gotička crkva na Putalju, a to je konac 14. stoljeća, vrijeme je konačnoga prestanka upotrebe predromaničke oltarne ograde iz prve polovice 9. stoljeća. Uz pretpostavljenu redukciju u romaničkoj crkvi u 13. stoljeću bila je u funkciji oko 550 godina, unatoč liturgijskim promjenama u zapadnoj Crkvi. Razumljivo je samo po sebi da putaljska ograda nije zadržana zbog obrednoga konzervativizma, već tromošću, svojstvenoj seoskim župnim crkvama, koja je u prvom redu posljedica skučenih materijalnih mogućnosti župa, za razliku od gradskih katedrala i privatnih crkava čiji su vlasnici bili u mogućnosti bogato obdariti svoje zadužbine, poput bibrirskih Šubića, raznih biskupa i nadbiskupa ili pak bogatih opatija, kao što je ona Sv. Stjepana u Splitu, Sv. Krševana u Zadru itd. Drugim riječima, promjene u liturgiji potaknute znamenitom reformom iz Clunyja i provedene tijekom 11. stoljeća u cijeloj zapadnoj Crkvi, nisu nužno dovodile do odbacivanja predromaničkih i ranoromaničkih oltarnih ograda u postojećim crkvama. Tek u novopodignutim objektima, sagrađenim u romaničkom slogu, ili u temeljito obnovljenim i proširenim manjim zdanjima i bazilikama, nema više oltarnih ograda kao obvezatnog elementa crkvenog interijera. Za razliku od tada već katoličkog Zapada, pravoslavni dio kršćanske ekumene, oličene u Bizantu, zadržat će oltarnu ogradu, ali će je prilagoditi svojim liturgijskim potrebama i postupno pretvoriti u današnji ikonostas.

Srednja Dalmacija - gradovi i distrikti

Putaljski primjer moguće je u raznim inačicama utvrditi na većem broju sakralnih lokaliteta u Dalmaciji i Istri. Analiza će pokazati da se ti procesi odvijaju po određenim zakonitostima i u određenim širim ciklusima, a da dijelovi staroga namještaja završavaju u grobne konstrukcije ili u zidove kasnijih pregradnji i dogradnji, bilo na samom lokalitetu, bilo u manjim crkvama u istoj dijecezi.

U vrijeme kada oltarna ograda Sv. Jurja na Putalju dospijeva u zidove gotičke crkve i okolne grobove, teritorij Sućurca već je dugo vremena u sklopu komunalnog distrikta grada Splita, u kojemu postoji više sličnih primjera, od kojih navodim najočitije. Prvi je također u Kaštel - Sućurcu, u sklopu nadbiskupskog dvorca na obali u Luću. Tu je 1935. godine u zidu okrugle kule pronađen veći dio luka oltarne ograde s natpisom liturgijsko-sakralnog karaktera. Nalaz je naišao na primjereno zanimanje znanstvene javnosti i o njemu se višekratno pisalo. Tijekom vremena oblikovala su se tri mišljenja. Starija tumačenja sabrao je Kečkemet i priklonio se stavu da je to dio namještaja s Putalja iz vremena kneza Mislava ili čak iz neke starije faze, a odbacuje pretpostavku da je ulomak donesen iz Splita u 16. stoljeću kao građevinski materijal.⁷ Prethodno je S. Gunjača iznio mišljenje da je luk donesen iz Splita za potrebe izgradnje nadbiskupske kule u dvorcu 1392. godine za nadbiskupa Andrije Benzija,⁸ ili, pak, za jedne od njenih obnova u 15. i početkom 16. stoljeća (1489. godine - nadbiskup Bartol Averoldo; 1503. godine - nadbiskup Bernard Zane). Za sućuračko porijeklo luka opredijelio se i Cambi, koji ga je pripisao jednoj fazi starokršćanske crkve u nadbiskupskom kompleksu na obali, ali ne

⁶ Usp. arhitektonske planove u S. ČAČE - I. FADIĆ - T. BURIĆ, nav. dj., 22, 26, 34.

⁷ D. KEČKEMET, *Kaštel-Sućurac*, Split, 1978., 66-70.

⁸ S. GUNJAČA, Dva arheološka objekta u pogrešnoj primjeni na historijsku problematiku; u: *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, 1 (dalje: *Ispravci i dopune*), Zagreb, 1973., 293-301. O nadbiskupu Andriji usp. S. KOVAČIĆ, Utemeljitelj Kaštel-Sućurca nadbiskup Andrija Benzi iz Gualda (o. 1355.-1437.); u: *Zbornik Kaštel-Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća*, Split, 1992.

ulazi u poblizu dataciju.⁹ Uzevši u obzir predloženu dataciju luka (7.-8. stoljeće) i povijesno-političke okolnosti na našoj obali u to vrijeme, ali i one gospodarske, luk je izvorno morao stajati u jednoj od splitskih crkava, pa sam svojedobno prihvatio Gunjačino mišljenje, koje mi je i danas najprihvatljivije.¹⁰ Za vrijeme izgradnje kule (1392. godine) najvjerojatnije je i luk ugrađen u njene zidove, a u to doba i putaljska predromanička skulptura dospijeva u zidove gotičke crkve Sv. Jurja i u grobove oko nje. Razumljivo je samo po sebi da, za razliku od primjera iz Sv. Jurja, ovdje nije moguće utvrditi iz koje je crkve taj luk (katedrala ?) i do kada je bio u funkciji.

Sljedeći primjer je iz crkve Sv. Petra u Selu u Krilu-Jesenice u Poljicima. Ta je crkva sagrađena u sklopu samostana što ga je osnovao splitski patricij Petar Crni u 11. stoljeću, koji je u njoj i pokopan. Petrov grob je bio u sarkofagu na čijoj je prednjoj strani uklesan poduži epitaf tom velikašu.¹¹ Samostan se gasi u 13. stoljeću, a njegovi posjedi prelaze u vlasnost splitske nadbiskupije, koja u 14. stoljeću crkvu temeljito obnavljala u gotičkom slogu. Tada je uspomena na ktitora iz 11. stoljeća već davno izbljedjela, pa je stranica Petrovog sarkofaga s natpisom upotrebljena za oltarnu menzu i u njoj se kleše četvrtasto udubljenje za *loculus*.¹²

U susjednim Gatima, kasnoantičkom i srednjovjekovnom naselju, istraživanja su iznijela na vidjelo sličnu situaciju.¹³ Specifičnost crkve Sv. Ciprijana u Gatima je u tome što nema predromaničke skulpture, pa je očito da je starokršćanski namještaj bio u funkciji sve do kasnoga srednjeg vijeka, barem u smanjenom opsegu. Drugim riječima, do izgradnje romaničke crkve u funkciji je starokršćanska, iako u suženim gabaritima. Naime, kao i na Putalju, u grobovima ranoga i razvijenog srednjeg vijeka nema *spolia* starokršćanskoga crkvenog namještaja, a javljaju se tek u konstrukcijama kasnosrednjovjekovnih grobnica oko crkve iz gotičke faze (konac 14. - poč. 15. stoljeća).

Posebice je zanimljiv, ali i slojevit primjer splitske katedrale Sv. Dujma, bolje rečeno šireg episkopalnog kompleksa.¹⁴ U njoj je tijekom ranoga srednjeg vijeka bilo postavljeno nekoliko kompleta crkvenoga namještaja, cjelovitih ili pak djelomičnih. Većina ih je izrađena od mramora, uglavnom od prerađenih stranica sarkofaga iz 2. - 3. stoljeća. Kao *spolia* ili obični građevinski materijal sačuvani su pretežito dijelovi ili cijeli pluteji i pilastri, a rjeđe arhitravi i zabati. Često su ti elementi po rastavljanju dugo ležali prislonjeni uz zidove uokolo same crkve, da bi naknadno - ponekad i nakon nekoliko stoljeća - bili upotrebljeni za druge namjene. Za razliku od manjih gradskih i već spomenutih crkava u distriktu, brojni dijelovi predromaničkoga namještaja iz splitske stolnice upotrebljeni su ne samo u njoj, već i u nekim manjim crkavama po gradu i njegovoj užoj okolici. Posebnu problemsku cjelinu unutar toga predstavljaju poznati pluteji iz krstionice Sv. Ivana, naknadno uzidani u križni zdenac u njoj. Njihova datacija, ubikacija crkve iz koje izvorno potječu, a posebice interpretacija ikonografske scene na pluteju s figuralnom kompozicijom "vladara", nisu ni do danas do kraja riješeni. Kako bi analiza svih tih problema prerasla uvelike okvire ove teme, zadržat ću se samo na pitanju o vremenu u kojem su pluteji preneseni u krstionicu i

⁹ N. CAMBI, Sućurac u antici; u: *Zbornik Kaštel-Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća*, 54-55, bilj. 35.

¹⁰ Izvan carskih gradova na obali tijekom 7. i 8. stoljeća ne grade se nove crkve, niti se stare opremaju novim namještajem. Tek od druge pol. 8. stoljeća oživljava kamenoklesarska proizvodnja i ostvaruju se prve veće narudžbe crkvenoga namještaja u biskupskim središtima na istočnoj obali Jadrana, ali ta obnova nije zahvatila i hrvatsko zaleđe, koje je tada još većim dijelom pogansko. Prema likovnostilskim odlikama luk se oduvijek datirao u 7. ili 8. st. (Lj. KARAMAN, Lovre Katić, Starohrvatski natpis IX. vijeka u Sućurcu kod Splita (prikaz), *Jugoslavenski historijski časopis*, IV, Ljubljana - Zagreb - Beograd, 1938., 440-441; ISTI, O spomenicima VII. i VIII. stoljeća u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata, *Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva* (dalje: *VHAD*), n. s., XXII-XXIII, Zagreb, 1942.-1943., 103.; S. GUNJAČA, nav. dj., 300-301.) i povezivao u tom smislu sa sarkofagom "Ivana Ravenjanina", čiji je ukras nastao u razvijenom 8. st. (cf. Ž. RAPANIĆ, Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga, *Arheološki radovi i rasprave*, VIII-IX, Zagreb, 1982.). U kronološkim rasprama važnu ulogu igrao je i oblik slova O, tzv. "romboidno O", posebice kod autora koji su natpis na luku, te na sarkofagu "Ivana Ravenjanina", tumačili kao naknadno isklesane: N. KLAJIĆ, Ivan Ravenjanin i osnutak splitske metropolije, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatin-sku* (dalje: *VAHD*), LXV-LXVII, Split, 1971., 242-247; Ž. RAPANIĆ, nav. dj., 242-243. Suprotno mišljenje cf. u T. BURIC, Tko je bio prokonzul trogirskoga natpisa, *SHP III*, 20/1992., 240-242. Tu se dokazuje da je inačica "romboidnog O" s luka u Sućurcu i sa sarkofaga "Ivana Ravenjanina" kronološki sukladna skulpturi. Za sarkofag cf. i N. JAKŠIĆ, Još o splitskim ranosrednjovjekovnim sarkofazima, *VAHD*, LXX-LXXI/1977., 187-191.

¹¹ V. DELONGA, *Ranoromanički natpisi grada Splita* (dalje: *Ranoromanički natpisi*), Split, 1997., 28-30, gdje je i starija literatura o natpisu.

¹² V. NOVAK - P. SKOK, *Supetarski kartular*, Zagreb, 1952., 13-16

¹³ Za Gata usp. J. JELIČIĆ-RADONIĆ i drugi, *Gata, Crkva Justinijanova doba*, Split, 1994., a za pitanje crkvenoga namještaja i vijek njegova korištenja V. KOVAČIĆ, *Gata u srednjem vijeku*; u: J. JELIČIĆ-RADONIĆ i drugi, nav. dj., 234-241.

¹⁴ Naime, osim same katedrale Sv. Dujma, koja svojim dimenzijama nije bila predodređena za široke i prostrane ograde oko svetišta (eventualno uz neke pobočne niše?), postojalo je nekoliko sakralnih prostora u sklopu episkopija i oko njega, poput kripte Sv. Lucije u samoj katedrali, crkve Sv. Mateja (mauzolej splitskih nadbiskupa), krstionice Sv. Ivana i kripte Sv. Tome u njoj, crkve Sv. Filipa itd., a sve su to moguće lokacije za ubiciranje određenih skupina predromaničkoga namještaja.

¹⁵ Više je autora pisalo o toj temi, a ovdje navodim samo one koji o tome pišu opširnije: F. BULIĆ, *Hrvatski spomenici u Kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije*, Zagreb, 1888., 38-42, T. XIV, XV i XVI; L. JELIĆ - F. BULIĆ - S. RUTAR, *Guida di Spalato e Salona*, Split, 1894., 117; *Voda po Spljetu i Solinu*, Split, 1894., 119; L. JELIĆ, *Interessanti scoperte nel fonte battesimale del Battistero di Spalato* (dalje: *Interessanti scoperte*), *Bulletino di archeologia e storia dalmata* (dalje: *BASD*), XVIII, Split, 1895., 81-127, T. III-V; Lj. KARAMAN, *Basreljef u splitskoj krstionici* (dalje: *Basreljef*), *PRILOGI, VAHD*, XLVI-XLVIII/1925., 1-27, T. I-II; E. DYGGVE, *Oltarna pregrada u krunidbenoj crkvi kralja Zvonimira, VAHD*, LVI-LIX/1/1957., 238-243, T. XXVII-XXXII; Lj. KARAMAN, *Potječe li ploča s likom hrvatskog kralja u splitskoj krstionici iz splitske katedrale ili solinskog Sv. Mojsija?* (dalje: *Potječe li ploča*), *Razprave (Dissertationes)*, V, *Hauptmannov zbornik*, Ljubljana, 1966., 109-127, sl. 1-3; D. DOMANČIĆ, *O krsnom zdencu splitske krstionice*, *Kulturna baština*, IV/5-6, 17-20; I. PETRICIOLI, *Skulpture iz XI stoljeća u Zadru, Splitu i Solinu*; u: *Tragom srednjovjekovnih umjetnika*, Zagreb, 1983., 7, 18-19, 21-25; I. FISKOVIĆ, *Il re Croato del bassorilievo protoromanico di Spalato*, *Hortus artium medievalium*, 3, Zagreb - Motovun, 1997., 179-209. U citiranim djelima je navedena starija i šira komparativna literatura. Vidi i članak T. Marasovića u ovom svesku *Starohrvatske prosujete*.

¹⁶ L. JELIĆ - F. BULIĆ - S. RUTAR, *Voda po Spljetu i Solinu*, Split, 1894., 119-120.

¹⁷ L. JELIĆ, *nav. dj.*, 81-127, T. III-V.

¹⁸ Lj. KARAMAN, *Basreljef*, 3, bilj. 1a.

¹⁹ Lj. KARAMAN, *Potječe li ploča*, 126-127.

²⁰ D. DOMANČIĆ, *nav. dj.*, 17-20.

²¹ I. FISKOVIĆ, *nav. dj.*, 196-201. Autor iznosi pretpostavku da su pluteji iz oplata krstionice izvorno pripadali oltarnoj ogra-

uzidani u ogradu krsnoga zdenca.¹⁵ Vrijeme nastanka ograde krsnoga zdenca u Splitu različito se datiralo.

Jelić je prvi iznio mišljenje da je ona oblikovana u 14. stoljeću, najvjerojatnije 1393. godine, po intervenciji nadbiskupa Andrije Benzija da Gualdo, a možda i kasnije,¹⁶ da bi uskoro zatim ustvrdio kako je križna oplata rezultat intervencije nadbiskupa Andrije Cornelija (1527.- 33).¹⁷ Svi kasniji istraživači složno pobijaju Jelićevu dataciju u 16. stoljeće, argumentirajući to raznim povijesnim podacima, a posebice prestankom obreda krštenja *per immersionem*. To mišljenje i sam prihvaćam, pa stoga prelazim na novija koja se kreću u rasponu od 12.-14. stoljeća. Karaman je najprije ustvrdio da je oplata nastala prije 14. stoljeća, jer je obred asperzije pri krštenju prevladao tek u 14. stoljeću,¹⁸ da bi kasnije taj stav precizirao i datirao nastanak oplata u početak 13. stoljeća, za nadbiskupovanja Bernarda.¹⁹ Pri tome se poziva na dva posredna argumenta: 1. oграда čiji su pluteji iskorišteni za oplatu krstionice već je bila dugo u uporabi; 2. oblik krstionice odgovara vremenu kada se još rabi imerzija, koju Toma Akvinski u 13. stoljeću naziva tradicionalnim načinom krštenja. Isto mišljenje, pobijajući ujedno Jelićevu dataciju u 16. stoljeće, iznio je i Domančić.²⁰ Najraniju dataciju predložio je I. Fisković u opsežnom članku, gdje je posebice analizirao ikonografski aspekt pluteja s ljudskim likovima. On smatra da je oplata u krstionici nastala na poč. 12. stoljeća, kada se gradi i zvonik na njoj (porušen u 19. stoljeću).²¹ Uzevši u obzir sva navedena mišljenja i argumente, najprihvatljivijima mi se čine ona koja izradu te oplata stavljaju u 13. ili 14. stoljeće. Ne nudeći unaprijed konačno rješenje, smatram da se taj čin mogao zbiti za jednoga od intenzivnijih ciklusa obnove u katedrali i pobočnim objektima, dakako, ako se pođe od pretpostavke da su ti pluteji iz katedrale ili širega episkopalnog sklopa. Istraživači su zbog veličine krsnog zdenca i obreda imerzije koji je sukladan tim proporcijama, skloniji 13. stoljeću i vremenu nadbiskupa Bernarda, kada nastaju novi oltar Sv. Staša i Buvinine vratnice. U prilog tome idu i brojna predromanička *spolia* u prva dva kata zvonika katedrale, koji su podignuti u romaničkom slogu tijekom 13. stoljeća.²² No, još uvijek ne bih odbacio ni vrijeme nadbiskupa Andrije Benzija, koji je upravo u krstionici dao podići nove oltare Sv. Anti i Sv. Bartolomeju.²³ Djelomice to potvrđuje i nalaz pluteja s tzv. "Korboden" motivom, koji je naden 1886. godine u stepenicama glavnoga oltara Sv. Ivana u krstionici, kada je on rastavljen i nanovo sagrađen.²⁴ Moguće je taj plutej uzidan u stepenice kada su podignuti oltari Sv. Ante i Sv. Bartolomeja, tj. možda je nadbiskup Andrija obnovio i glavni oltar krstionice. Napominjem da približno u isto vrijeme i za vrijeme istoga nadbiskupa dijelovi putaljske predromaničke ograde završavaju u zidu novopodignute gotičke crkve.

Sada bih se ukratko osvrnuo na sudbinu predromaničkoga namještaja iz splitske katedrale. Ta skulptura sačuvana je u većem broju dijelova i ulomaka, uglavnom je izrađena od mramora, a nastala je u nekoliko odvojenih faza tijekom predromanike i rane romanike (8. - 12. stoljeće). Rastavljeni elementi toga namještaja većinom su otkriveni u kriпти Sv. Lucije, baroknoj kapeli Sv. Dujma

(1770.), crkvi Sv. Mateja - mauzoleju splitskih nadbiskupa s južne strane katedrale (porušena 1881.), te u prva dva kata zvonika katedrale iz 13. stoljeće Pitanje kronologije i atribucije pojedinih ulomaka fazama opreme splitske stolnice nije do danas cjelovito obradeno, pa i ta važna cjelina predromaničke skulpture čeka - poput zadarske - sustavnu obradu. Na ovom mjestu samo bih upozorio na neke predromaničke pluteje koji su po kompoziciji ukrasnoga polja (križevi i palmete pod arkadama), te nizu ukrasnih motiva (višelatične i virovite rozete, tropruti uzlovi, palmete, neukrašeni križevi itd.) veoma bliski ili čak identični skupini pluteja iz katedrale,²⁵ a danas se nalaze (ili su bili nađeni) u drugim manjim gradskim i prigradskim crkvama. Paradigmatičan je primjer reprezentativnoga pluteja u oltaru crkve Sv. Lovre u Pazdigradu, na kojemu su kompozicija ukrasnoga polja i njegov ukrašeni okvir isti kao i na spomenutim plutejima iz katedrale,²⁶ a blizak mu je i ulomak pluteja nađen u sjevernom zidu crkve Sv. Jurja na rtu Marjana.²⁷ Vrsnoća izvedbe, struktura kompozicija ukrasnih polja, izbor i raspored motiva te opća tektonika pluteja nedvojbeno odaju isto radioničko porijeklo. Opusu te radionice valja pribrojiti i plutej od vapnenca, koji je većim dijelom sačuvan kao *spolia* u baroknom pločniku crkve Sv. Mihovila "in ripa maris".²⁸ Uz razumljivo variranje u izboru pojedinačnih ukrasnih detalja, bitni elementi pomoću kojih se prepoznaje radionička provenijencija jesu kompozicija ukrasnog polja u cjelini, a u okviru nje tri karakteristična pojedinačna motiva, koji su uvijek izvedeni na isti način. To su rozete (višelatične i virovite), visoke kopljaste palmete zaobljenih i obrubljenih listova, a posebice su indikativni neukrašeni križevi obrubljenih hasti. Upravo su oni presudni element koji, u okviru repertoara likovnih simbola splitsko-trogirskog predromaničkog kruga, navedene pluteje odvajaju od veće skupine pluteja s istom kompozicijom, a čiji su križevi dosljedno ukrašeni troprutim pletenicama.²⁹ U sklopu monografske obrade Sv. Jurja autori su donijeli idejnu rekonstrukciju oltarne ograde datiravši je, a time i samu crkvu, na početak 9. stoljeća. Za bliže analogije navode pluteje iz katedrale, Sv. Lovre u Pazdigradu i Sv. Mihovila, kao primjere vremenski paralelne pluteju iz Sv. Jurja. Uz to navode kompozicijske i vremenske paralele iz Rima i Zadra, a potom kompozicijske analogije iz mlađe, zrele faze predromaničke umjetnosti: sarkofag nadbiskupa Ivana iz pr. pol. 10. stoljeća.³⁰ Geneza te kompozicije dosta je dobro proučena. Uz literaturu koju navode autori spomenute monografije,³¹ navodim i svoj rad o tome pitanju, kojim sam pokazao da se predromanička umjetnost Splita i Trogira začima još na koncu starokršćanske faze poč. 7. stoljeća.³²

Ne osporavajući postojanje predromaničkoga sakralnog objekta na rtu Marjana i srednjovjekovne crkve u Pazdigradu, mišljenja sam da pluteji koji su u njima nađeni, ili se još nalaze, nisu izvorno pripadali tim crkvama, već su u njih dospjeli u sekundarnoj funkciji. U vrijeme kada su oni datirani (oko poč. 9. stoljeća), gospodarska i sociološka struktura grada Splita ne pruža uvjete za veći broj donacija toga tipa. Gradski patricijat tada je još u razvojnom stadiju svojega razvitka i nema materijalnih mogućnosti za opremanje manjih crkvice po gradu i astareji s tako kvalitetnim namještajem.³³ U pravilu se takve privatne donacije

di crkve Sv. Eufemije u sklopu ženskoga benediktinskog samostana u Splitu. Pri tome mu je promakao moj rad u kojemu analiziram i skulpturu te crkve iz istoga vremena u koje on datira pluteje iz krstionice (T. BURIĆ, Jedna splitska ranoromanička radionica iz treće četvrtine 11. stoljeća (dalje: Jedna splitska radionica), *PPUD*, 32 - *Prijatelj zbornik*, I.), 1992., a čije je ostatke objavio još C. Fisković (C. FISKOVIĆ, Iskopine srednjovjekovne crkve Sv. Eufemije u Splitu, *Historijski zbornik* (dalje: *HZ*), I/1-4, Zagreb, 1948.). Očito je da u istoj crkvi nisu mogle stajati dvije ograde, tim više što sam na temelju više pokazatelja pretpostavio ogradu bez pluteja, pa ne preostaje drugo već vratiti diskusiju o izvornom položaju pluteja iz splitske krstionice na staru dilemu Split - katedrala <—> Solin - Šuplja crkva. Usput napominjem da još uvijek nije dovoljno argumentirano obesnažena Petriciolijeva datacija njegove "zadarsko-splitske" grupe (druga četvrtina 11. stoljeća), o čemu bi trebali voditi računa svi oni koji plutej s ljudskim likovima u splitskoj krstionici datiraju u drugu polovicu istoga (u vrijeme Petra Krešimira IV. ili Zvonimira).

²² F. BULIĆ, nav. dj., 44/br. 19; T. XVIII/59; L. JELIĆ, Zvonik spljetske stolne crkve, *VHAD*, I, N. S. 1895., 83; ISTI, Interessanti scoperte, 119; M-P. FLÉCHE MOURGUES - P. CHEVALIER - A. PITEŠA, Catalogue des sculptures du haut Moyen-Age du Musée archéologique de Split I, *VAHD*, 85 (*Starohrvatski Solin - Disputationes Salonitanae*, IV), Split, 1993., 226-227 (II. 4, S 30), T. V/II. 4.

²³ L. JELIĆ, nav. dj., 117. O intenzivnoj graditeljskoj djelatnosti nadbiskupa Andrije usp. T. BURIĆ, Srednjovjekovno selo Sućurac i njegovi spomenici, u: *Kaštel-Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća*, 113-114.

²⁴ F. BULIĆ, nav. dj., 42, br. 7, T. XVI/47.

²⁵ Za te pluteje iz katedrale usp. M-P. FLÉCHE MOURGUES - P. CHEVALIER - A. PITEŠA, nav. dj., 216-219; T. III/9-10, a tu je i starija literatura; Ž. RAPANIĆ, Kamena plastika ranog srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu, *VAHD*, LX/1963., 98-105.

²⁶ Usp. bilj. 25., T. III/9-10, te J. MARASOVIĆ - T. MARASOVIĆ - M. MARASOVIĆ, *Crkva Sv. Jurja u Splitu*, Split, 1996., sl. na str. 26.

²⁷ Isto, 22-28.

²⁸ T. MARASOVIĆ - M. ZEKAN, Istraživanje ranosrednjovjekovne crkve Sv. Mihovila "na obali" u Splitu, *SHP III*, 12/1982, 118-119, 122; T. IV/4.

²⁹ T. BURIĆ, Predromanička skulptura u Trogiru (dalje: Skulptura u Trogiru), *SHP III*, 12/1982., 146-147, 156-157, 159.; T. V/10. Za tip palmeta s zaobljenim listovima uobičajenim u predromanici Splita i Trogira usp. T. BURIĆ, Ranosrednjovjekovna skulptura s Kapitula kod Knina (dalje: Skulptura s Kapitula), *SHP III*, 18/1990, 114 (pretiskano u *Izd. HAD-a* 15, Zagreb, 1992., 114.).

³⁰ Usp. bilj. 26.

³¹ Isto., bilj. 42, 43.

³² T. BURIĆ, Posljednji salonitanski klesari, *VAHD*, 85 (*Disputationes Salonitanae IV - Starobrvatski Solin*), 1993. Za mladu skupinu pluteja s tom kompozicijom karakterističan je primjer trogirske radionice koju sam obradio u sklopu predromaničke skulpture u Trogiru: usp. bilj. 29. Cf. i Ž. RAPANIĆ, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split, 1987., 127-128.

³³ O tim sociološkim aspektima društvene strukture dalmatinskih gradova usp. N. BUDAČ, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb, 1994., 152-155.

³⁴ V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj* (dalje: *Latinski spomenici*), Split, 1996., 360-361.

³⁵ Uvoz mramora u to vrijeme nije moguć, već se očito radi o ponovnoj upotrebi antičkih spomenika, u prvom redu sarkofaga (usp. primjer s Putalja u bilj. 2.).

³⁶ Osim katedralnoga sklopa pluteji s tim karakteristikama nađeni su i prigodom istraživanja Sv. Andrije, tj. "oslikanih crkava" (*ecclesiae pictae*); pa je i taj sklop moguće uzeti u obzir pri traženju izvorne pozicije pluteja nađenog u Sv. Jurju. Za Sv. Andriju usp. F. BUŠKARIOL, *De ecclesiis pictis*, *SHP III*, 20/1992., sl. 2a.

³⁷ Zato je i sačuvani dio pluteja dospio u sjeverni zid crkve, a ne zbog decentriranog položaja apsida, kako tumače istraživači. Za gotičke ograde usp. bilj. 1.

³⁸ M-P. FLECHE MOURGUES - P. CHEVALIER - A. PITEŠA, nav. dj., 280, te literatura uz kat. br. I/1 na str. 211.

³⁹ T. MARASOVIĆ - M. ZEKAN, nav. dj., 115, 123; T. V/1-2.

vidno obilježavaju natpisima na trabeacijama oltarnih ograda ili nadvratnicima crkava. I najnovija istraživanja ranosrednjovjekovne epigrafike pokazala su da u 9. stoljeću još nisu sazreli uvjeti za te ktitorske signume u gradovima Dalmacije, a posebice u Splitu, u kojemu je Crkva još dominantniji društveni čimbenik negoli u susjednom Trogiru ili pak Zadru.³⁴ Budući se radi o proizvodima jedne te iste radionice, a većim dijelom i o upotrebi mramora, koji je veoma skup materijal,³⁵ i od kojega su isti lapicide izradili opremu katedrale, smatram da je i dio pluteja u izvangradskim crkvama također izvorno pripadao namještaju katedrale ili neke manje crkve u sklopu episkopalnoga kompleksa oko Sv. Dujma. Posebice ukazujem na plutej iz Pazdigrada, koji je po svim likovnim elementima, kao i po materijalu (mramor) dio nekadašnje cjeline s onima iz katedrale. Rastavljanjem te rane ograde u kasnijim stoljećima predromaničke, njeni dijelovi su čuvani sve dok nisu dospjeli bilo u kasnije oltare i kapele u samoj katedrali, ili pak u navedene manje prigradске crkve, poput Sv. Lovre. Zbog fragmentarnosti sačuvanog dijela pluteja iz Sv. Jurja nije moguće dati konačno mišljenje o crkvi iz koje potječe,³⁶ ali stojim na stajalištu da taj ulomak nije nađen *in situ* i da ne pripada ogradi te crkve iz 9. stoljeća. Naime, koncem 14. ili poč. 15. stoljeća Sv. Juraj je obnovljen i dobija šiljasti gotički svod. Tada su, po mome sudu, u crkvu dospjeli i predromanički pluteji, bilo iz katedrale ili iz neke druge crkve poput Sv. Andrije, i iskorišteni za formiranje jednostavne oltarne ograde bez trabeacija, kakvih ima u vrijeme gotike.³⁷ Još kasnije, najvjerojatnije u vrijeme zreloga ili kasnog baroka, završio je spomenuti mramorni plutej iz Sv. Dujma u crkvicu Sv. Lovre. U oba slučaja nameću se analogne usporedbe. Vrijeme kada u Sv. Jurju smještaju dva odbačena pluteja jest vrijeme nadbiskupa Andrije Benzija (1388./1389. - 1402.), za čijega nadbiskupovanja dolazi do rastavljanja crkvenoga predromaničkog namještaja na Putalju, a po svemu sudeći (primjer je npr. luk iz Sućurca, a moguće i pluteji iz krstionice) i do raznošenja dijelova predromaničkog namještaja iz katedrale i episkopalnoga sklopa u manje sakralne objekte po nadbiskupskim posjedima i po splitskoj dijecezi općenito. Drugi primjer, plutej u Sv. Lovri, moguće je povezati sa sljedećim intenzivnim ciklusom ponovne upotrebe preostalih elemenata predromaničke skulpture iz katedrale, kada veći dio njih završava u barokno zdanje kapele i oltara Sv. Dujma (1770. godine), rastavljeno 1924. godine.³⁸

Namještaju iz katedrale Sv. Dujma posvetio sam više pozornosti, zbog složenosti katedralnoga sklopa i većeg raznošenja predromaničkoga namještaja u kasnijim stoljećima srednjega i u novome vijeku. No, time nisu iscrpljeni svi primjeri koje pruža grad Split i njegove crkve, pa ću navesti još nekoliko najočitijih.

Ponovno se vraćam na plutej iz crkve Sv. Mihovila "*in ripa maris*", i to na onaj čije je ukrasno polje sastavljeno od dvije kompozicije: dvostrukog niza troprutih kazeta s upisanim kružnicama s rozetama, i motivom kružnice s upisanim kvadratom (tzv. "Korbbodenmotiv"). Plutej je nađen u funkciji poklopnice baroknoga groba (18. stoljeće) u lađi crkve.³⁹ Mišljenja sam da taj plutej nije dio izvornoga predromaničkog namještaja Sv. Mihovila,

već je tu dospio naknadno iz bazilike Sv. Stjepana "*sub pinis*" na obližnjem poluotoku Sustipanu. Na to upućuju sljedeće činjenice. Plutej nije izrađen od iste vrste kamena (vapnenca) kao i onaj drugi - s kompozicijom križeva i palmeta pod arkadama - o kojemu je već bilo govora u prethodnom retku,⁴⁰ a koji autori vežu s prvim u jedinstvenu oltarnu pregradu.⁴¹ To, naravno, ne može biti presudni argument, jer su mogući i obrnuti slučajevi, poput već opisanih pluteja iz katedrale i Sv. Lovre. No, moje sumnje u tako rekonstruiranu ogradu potkrijepljuju neke petrografske osobitosti s novih nalaza na Sustipanu. Naime, u nedavnim istraživanjima Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika na tom lokalitetu (1994. godine) otkriven je veći dio pluteja na kojemu je kompozicija kvadrata upisanog u kružnicu identična onoj kakva je na desnoj strani pluteja nadenog u Sv. Mihovilu.⁴² Tu su, za temu ovoga rada, važne dvije činjenice: struktura kamena na oba pluteja je potpuno ista (izrazita poroznost usljed djelovanja mora - soli na tu vrst vapnenca); plutej otkriven na Sustipanu također je bio u sekundarnoj ulozi poklopnice nad recentnom zidanom kosturnicom. Tome treba pridodati i podatak da je crkvu Sv. Mihovila još 1085. godine nadbiskup Lovre ustupio samostanu Sv. Stjepana,⁴³ pa je lako moguće da su benediktinci po rastavljanju ranosrednjovjekovnoga kamenog namještaja dio skulpture prenijeli u Sv. Mihovila, gdje je i opisani plutej u barokno vrijeme doživio istu sudbinu kao i njegov parnjak koji je ostao u samostanu. Tu pretpostavku posebice učvršćuje podatak o dotrajalosti crkve i samostana Sv. Stjepana u 14. stoljeću, zbog čega su benediktinci preseljeni do crkve Sv. Mihovila, koja je bila još od 11. stoljeća njihovo vlasništvo.⁴⁴ Ukratko, plutej s "Korboden" kompozicijom naden u Sv. Mihovilu izvorno je bio dio oltarne ograde bazilike Sv. Stjepana "*sub pinis*", odakle je naknadno dospio u crkvicu Sv. Mihovila i završio kao *spolia* u funkciji barokne grobne poklopnice.

Analogni primjer odnošenja dijelova starijega namještaja iz glavne samostanske crkve u neku manju, koja je u posjedu istoga samostana, već je zabilježen u splitskoj dijecezi. Riječ je o manjem ulomku ranoromaničke skulpture s vegetabilnim ukrasom, koji je iz Sv. Eufemije - Arnira, stojne crkve čuvenoga ženskog benediktinskog samostana, dospio u Sv. Petra u Kučinama, gdje su benediktinke imale svoj posjed.⁴⁵

Naveo bih još dva primjera koji veoma slikovito dopunjuju već iznesene slučajeve. Jedan svjedoči o ponovnoj upotrebi predromaničke skulpture u vrijeme gotike, a drugi u vrijeme baroka. Prvi je iz crkve Gospe od Zvonika (ex Sv. Teodor), u kojoj je trabeacija ranoromaničke oltarne ograde iz konca 11. stoljeća uporabljena kao *spolia* u funkciji okvira gotičke monofore u obližnjoj kući u 14. stoljeću.⁴⁶ Drugi je ranoromanička oltarna oграда u crkvi Sv. Mikule u Velom Varošu u Splitu, koja je demontirana, čini se, tek u 17. stoljeću, i to u drugoj polovici, za baroknoga proširenja crkve, no kasnije opet obnovljena *in situ*.⁴⁷ U usporedbi sa širim komunalnim distriktom, valja navesti i primjer predromaničkih ulomaka nadenih u konstrukcijama kasnosrednjovjekovnih grobova oko Sv. Andrije,⁴⁸ koji se mogu dovesti u kontekst *spolia* u grobnim konstrukcijama na Putalju. Time bih

⁴⁰ Isto, 115, 119, 122; T. IV/4.

⁴¹ Time se, naravno, otvara i pitanje izvornoga porijekla i pluteja s arkadama, no zbog pomanjkanja preciznijih podataka ne bih na ovome mjestu raščlanjivao taj problem, koji treba rješavati na isti način kao i pitanje porijekla pluteja nadenog u zidu Sv. Jurja, jer oba pripadaju proizvodima iste radionice.

⁴² M. PETRINEC - T. ŠEPAROVIĆ, Arheološka iskopavanja na Sustipanu u Splitu, *Obavijesti HAD-a XXVI/3*, Zagreb, 1994., 48 (sl. pluteja objavljena je u crtežu u *Obavijestima HAD-a XXVII/1*, Zagreb, 1995., 33.).

⁴³ T. MARASOVIĆ - M. ZEKAN, nav. dj., 112. Opširnije o samostanu u I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj, II*, Split, 1964., 319-327.

⁴⁴ D. FARLATI, *Illiricum sacrum, III*, Venecija, 1765., 391; F. BULIĆ, Materiale e provenienza della pietra, delle colonne, nonchè delle sfingi del Palazzo di Diocleziano a Spalato e delle colonne ecc. delle basiliche cristiane a Salona, *BASD*, XXXI/1908, 97-98.

⁴⁵ T. BURIĆ, Jedna splitska radionica, bilj. 11a.

⁴⁶ J. BELAMARIĆ, *Gospe od Zvonika u Splitu*, Zagreb, 1991., 18-23, sl. na str. 31.; V. DELONGA, *Ranoromanički natpisi*, 10-11; Ž. RAPANIĆ, Oltarna oграда priora Furmina, *PPUD*, 35 (*Petriciolijev zbornik*, I/1995. 7a radioničku pripadnost cf. I. PETRICIOLI, Na tragu klesarske radionice iz 11. stoljeća, *VAHD*, 86/1993.

⁴⁷ C. FISKOMIĆ, Istraživanja u srednjovjekovnoj crkvi Sv. Nikole u Splitu, *HZ*, II/1949., 211-220; T. I-II. O natpisima na tim trabeacijama usp. V. DELONGA, nav. dj., 10-11, 18-21; Ž. RAPANIĆ, nav. dj., 330-333.

⁴⁸ F. BUŠKARIOL, nav. dj., 294, 297.

završio s iznošenjem primjera iz Splita i njegovoga distrikta i prešao na analogne pojave u susjednom Trogiru i njegovom komunalnom teritoriju.

I među trogirskom predromaničkom skulpturom ima više ulomaka koji nam svjedoče o naknadnoj upotrebi i o prenošenju u druge objekte. Počet ću od katedrale Sv. Lovre (Sv. Ivana Orsinija), gdje je u konzervatorskim radovima tijekom 1981. godine pronađen veći dio predromaničkoga zabata iz 9. stoljeća uzidan u sjeverozapadni ugao krova katedrale.⁴⁹ Tu je kao *spolia* dospio u 15. stoljeću, u jednoj od gotičkih obnova pročelja. Kao i u Splitu, i u Trogiru je dio predromaničkoga namještaja katedrale završio u manjim crkvama u okviru iste biskupije. Primjer za to su dva pluteja naknadno uzidana u bočne, zidane oltare u seoskoj crkvi Sv. Teodora u Okrugu Gornjem. Prema ukrasu rubnih letvi mogu se datirati u 11. stoljeće, a vrsnoćom obrade i kvalitetom kamena (mramor) ne uklapaju se u ambijent skromne župne crkve u užem distriktu Trogira, već im izvorno mjesto valja tražiti u interijeru predradovanovske katedrale Sv. Lovre.⁵⁰ Bočni, zidani oltari odlika su novovjekovne sakralne arhitekture, a u konkretnom se primjeru mogu pripisati nekom, pobliže neutvrđenom, baroknom preuređenju Sv. Teodora. Zanimljivi su i primjeri dvaju trogirskih zabata iz 11. stoljeća, koji su u naknadnoj funkciji dospjeli u sklop arhitekture manjih crkava na užem gradskom području. To su zabat iz nepoznate crkve u gradu, koji je uzidan kao *spolia* u pročelje crkve Sv. Nikole na Čiovu, sagrađene 1594. godine, kada je na anepigrafskom luku zabata uklesan natpis posvećen trogirskome knezu Bernardu Venieru (1593.-1596.),⁵¹ te gornji dio zabata iz Sv. Barbare (ex Sv. Martin), priklesan za vrh kasnobarokne preslice na gradskome groblju u Trogiru poč. 19. stoljeća.⁵² Još bih upozorio na dva manja ulomka predromaničke skulpture iz Trogira, iz pobliže neodređene crkve (ili crkava?), koji su naknadno uzidani s unutrašnje strane pročelnoga zida opatijske crkve Sv. Ivana iznad glavnoga portala.⁵³ To pročelje je dozidano u starijim, romaničkim oblicima, naknadno - nakon proširenja crkve u 14. stoljeću.⁵⁴

Analogno primjeru luka iz Sućurca imamo u trogirskom distriktu ulomke arhitrava koji su nedavno otkriveni kao *spolia* u Marini, također biskupskom posjedu,⁵⁵ ali tu nije moguće točnije utvrditi izvorno mjesto ograde kao ni vrijeme uzidavanja *spolia*. U svakom slučaju to se zbio tijekom novoga vijeka. Svi navedeni trogirski primjeri, kojih bi zasigurno bilo još nakon pažljivije analize, uporedivi su - uz manje otklone - s već opisanima iz Splita. Oni pokazuju da uporabe predromaničke skulpture u funkciji *spolia* nema prije zreloga i kasnog srednjeg vijeka, a da je također česta i u novom vijeku, odnosno rastavljanje predromaničkih i ranoromaničkih oltarnih ograda u pravilu ne počinje prije zrele romanike u 13. stoljeću.⁵⁶

Prelazim sada na četiri dobro dokumentirana primjera iz srednjodalmatinskoga zaleđa, izvan prostora komunalnih teritorija obalnih gradova, tj. na hrvatskom feudalnom prostoru. Radi se o dijelovima predromaničkih *cancelli* iz Sv. Mihovila u Brnazama

⁴⁹ J. BELAMARIĆ, Novootkriveni zabat predromaničke oltarne pregrade u Trogiru, *VAHD*, LXXV/1981., 157-159, bilj. 2; T. BURIĆ, Skulptura u Trogiru, 138-139.

⁵⁰ T. BURIĆ, nav. dj., 149, T. VI, 25a-b. Možda bi istraživanja crkve Sv. Teodora pružila odgovor i na pitanje, da li su već u 13. stoljeću, tijekom radikalne obnove katedrale od majstora Radovana, ti pluteji prenešeni u Okrug ?

⁵¹ Isto, 139; J. BELAMARIĆ, nav. dj., 159, donosi više primjera uporabe *spolia* u barokno vrijeme.

⁵² T. BURIĆ, nav. dj., 139; J. BELAMARIĆ, nav. dj., 158.

⁵³ T. BURIĆ, nav. dj., 132 (br. 19), 135 (br. 47c).

⁵⁴ Lj. KARAMAN, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji (od doseljenja Hrvata do pada Mletaka)*; u: Lj. KARAMAN, *Odabrana djela* (ur. K. PRIJATELJ), Split, 1986., 106-107.

⁵⁵ I. BABIĆ, Predromanički fragmenti iz Marine kod Trogira s ekskursom o ranosrednjovjekovnoj skulpturi iz vremena kneza Mucimira, *Grada i prilozima za povijest Dalmacije*, 12 (*Zbornik D. Božić-Bužančić*), Split, 1996., 43-46.

⁵⁶ Za razliku od Splita i njegovoga distrikta, u Trogiru nije još moguće preciznije odrediti ni izvornu ubikaciju pojedinih *spolia*, a kamoli vrijeme demontiranja ograde, iako je moguće pretpostaviti - po uzoru na susjedni Split - da su pojedine ograde bile *in situ* sve do kasnoga srednjeg vijeka, a možda i poslije.

Srednja Dalmacija -
zaleđe

kod Sinja, Sv. Spasa u Cetini (srednjovjekovna Vrh Rika), Sv. Bartolomeja na Kapitolu kod Knina i iz predromaničke crkve u Gorici kod Sovića (danas Sv. Stjepan).

U selu Brnazama kod Sinja, na položaju Bunarska glavica - Mijoljača, istražena je tijekom 1947. i 1948. godine predromanička šesterolisna crkva, oko koje je kasnije nastalo kasnosrednjovjekovno groblje. U grobnim konstrukcijama iz 14. stoljeća otkriveni su dijelovi predromaničkoga namještaja kao *spolia*, i to: pilastar i tranzena (G-93), te ulomak arhitrava (G-78), a u konstrukcijama grobova 15.-16. stoljeća nađeni su u funkciji poklopnica dijelovi pluteja ambona predromaničke crkve (G-15) i dio starokršćanskog pluteja. U skupini grobova istodobnih G-93 i 78 bio je i G-88, s već antologijskim nalazom gotičkih trojagodnih filigranskih naušnica i denarom Ludovika I. Anžuvina (1342.-1382.).⁵⁷

Predromanički arhitrav iz crkve Sv. Spasa u selu Cetini (srednjovjekovna Vrh Rika), na kojemu je natpis s imenom donatorove majke Nemire, nađen je kao *spolia* u konstrukciji G-115a, zajedno s dijelom drugoga arhitrava na kojemu je dio natpisa s imenom donatora Gostihe.⁵⁸ Na temelju nalaza jednoga para naušnica s tri granulirana koljenca i ukupne analize groblja može se G-115a okvirno datirati u konac 13. ili prvu pol. 14. stoljeća.⁵⁹ Dakle, približno početkom 14. stoljeća predromanička ograda u Sv. Spasu bila je rastavljena, a njeni dijelovi iskorišteni kao *spolia* u grobnim konstrukcijama. Još je važniji ulomak okvira predromaničkog portala koji je dospio u funkciju *spolia* u zid gotičkoga trijumfalnog luka pred oltarom.⁶⁰ Pitanje točnijeg vremena te kasnosrednjovjekovne pregradnje svetišta Sv. Spasa još nije riješeno. Jakšić je, analizirajući groblje, uočio da se intenzitet ukopavanja tijekom 14. i 15. stoljeća višestruko povećava, i to opravdano povezao s doseljnjem brojnijih skupina Vlaha na širi prostor srednjodalmatinskog zaleđa.⁶¹ Tu složenu i veoma važnu temu za naše srednjovjekovlje nije na ovom mjestu moguće pobliže analizirati, ali bih, u svezi s ovdje predočenom problematikom, ukazao na moguću povezanost doseljenja jedne od tih vlaških skupina u Vrh Riku i obnove Sv. Spasa. Tada je vjerojatno skinuta predromanička ograda, a njeni elementi dospjeli su u grobove i u gotičke zidove preuređenoga svetišta. Precizniji datum možda je moguće ustanoviti detaljnijom obradom još nedovoljno proučenih arhivskih dokumenata.

Treći je primjer sa značajnoga višeslojnog lokaliteta Kapitul kod Knina, gdje je bila znamenita benediktinska opatija Sv. Bartolomeja. Podatke o Kapitolu je nešto teže dovesti u suglasje zbog manjkavih iskopavanja svršetkom prošloga stoljeća.⁶² Ipak, iz raspoloživih podataka i povijesnih dokumenata može se zaključiti sljedeće. Kameni namještaj predromaničke crkve Sv. Bartolomeja bio je u funkciji (mlada faza iz vremena kralja Držislava) ili je stajao odložen u crkvi i samostanu (prva faza iz sredine 9. stoljeća) sve do početka 13. stoljeća, kada se 1203. godine podiže nova, romanička bazilika.⁶³ Tom je prigodom, po svoj prilici, rastavljen i predromanički namještaj, iako odnos predromaničke i romaničke bazilike nije preciznije utvrđen. Dijelovi toga namještaja dospjeli su u kasnosrednjovjekovne i čak recentne grobove.⁶⁴ Ako zanemarimo tu recentnu uporabu pluteja ambona

⁵⁷ S. GUNJAČA, Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazama kod Sinja, *SHP III*, 4/1955., 88, 91, 105-7, 119, 128; sl. 6, 7, 10, 11, 15/dolje, 21/gore; Skica: Topografski plan nalaza, izm. str. 96-7.

⁵⁸ V. DELONGA, Donatorski natpis župana Gostihe iz crkve Sv. Spasa u Cetini (Vrh Rici), *SHP III*, 22/1997., 117, bilj. 1.

⁵⁹ N. JAKŠIĆ, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici (Analiza), *SHP III*, 23/1997., 156-7; M. PETRINEC, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici (Katalog), *SHP III*, 23/1997., 19.

⁶⁰ T. ŠEPAROVIĆ, Katalog kamenih spomenika iz crkve Sv. Spasa na vrelu Cetine, *SHP III*, 23/1997., 87-8, br. 22; T. BURIĆ, Predromanička skulptura iz crkve Sv. Spasa u Cetini, *SHP III*, 23/1997., 93-4; D. JELOVINA, Starohrvatska crkva Sv. Spasa na vrelu rijeke Cetine i groblje oko nje u svjetlu arheoloških istraživanja, *PPUD*, 30/1990., 36.

⁶¹ N. JAKŠIĆ, nav. dj., 169.

⁶² T. BURIĆ, Skulptura s Kapitula, 91-92. Pretiskano u: *Izd. HAD-a*, 15 (Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini), 1992., 97.

⁶³ Opširnije o toj crkvi i njejoj funkciji usp. Ć. M. IVEKOVIĆ, Kapitul kod Knina, *SHP N. S. I*, 3-4/1927., 263; S. GUNJAČA, O položaju kninske katedrale (dalje: O položaju), *SHP III*, 1/1949.; F. SMILJANIĆ, Kapitul kod Knina, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* (dalje: *RFFZd*), 13, Zadar, 1987. i N. JAKŠIĆ, O katedralama hrvatske i kninske biskupije, *RFFZd*, 14/1988.

⁶⁴ Ć. M. IVEKOVIĆ, nav. dj., 263; S. GUNJAČA, *Ispravci i dopune*, 2, Zagreb, 1973., 391; V. DELONGA, *Latinski spomenici*, 108 (br. 73).

⁶⁵ S. GUNJAČA, *Tiniensia Archaeologica - Historica - Topographica*, II, *SHP III*, 7/1960., 130, 133; *ISTI*, O položaju, 40, 41, 52.

⁶⁶ T. GLAVAŠ, *Arheološko nalazište Šamatorje*; u: *Župa Gorica - Sovići*, 1997., Gorica, 1998., 67-71. Taj prostor, danas u sklopu zapadne Hercegovine, u ranom srednjem vijeku bio je sastavni dio starohrvatske županije Imota.

⁶⁷ Isto, 68-69.

Sjeverna Dalmacija

s općepoznatim natpisom kralja Držislava, drugo razdoblje u kojemu dolazi do masovnije ponovne upotrebe predromaničkog namještaja s Kapitula, jest vrijeme neposredno po oslobođenju Knina od Turaka (1688. godine).⁶⁵ Tada dijelovi predromaničkoga namještaja s Kapitula, premda već davno izvan izvorne funkcije, dospijevaju kao običan građevinski materijal u Knin, koji se uspostavom venecijanske vlasti intenzivno obnavlja.

Najnovijim istraživanjima lokaliteta Šamatorje u Gorici kod Sovića otkriveno je višeslojno i kompleksno nalazište, čiji počeci datiraju još u rimsko doba.⁶⁶ Između ostaloga tu su otkriveni i brojni ulomci predromaničke oltarne ograde, i to mahom kao *spolia* u konstrukcijama novovjekovnih grobova (17. - sredina 19. stoljeća), kao još jedan primjer naknadne upotrebe takve skulpture u barokno i kasnije vrijeme.⁶⁷

S prostora sjeverne Dalmacije do danas je evidentiran veći broj slučajeva uporabe predromaničkih *spolia*, kako u samom Zadru - jedinom urbanom središtu toga kraja u ranom srednjem vijeku - tako i u više ruralnih naselja gdje su bile ranosrednjovjekovne crkve. Ovdje donosim samo očigledne i jasne primjere: Otres - Lukačuša kod Bribira, Kašić - Begovača, Šopot - Crkvina kod Benkovca, Nin - Sv. Mihovil i Sv. Nikola u Poveljani na Pagu, te analogno primjeru luka iz Kaštel - Sućurca i srodnima u Splitu i na trogirskom području primjer *spolia* u crkvi Sv. Kasijana u Sukošanu kod Zadra. U vezi sa zabatom iz Sukošana analiziram i vrijeme ponovne upotrebe predromaničkoga i ranoromaničkoga namještaja zadarske katedrale.

Otpočet ću s nalazima iz Otrisa, gdje je u temelj romaničke jednobrodne crkve uzidana polovica predromaničkoga pluteja, a dijelovi arhitrava u konstrukciju kasnosrednjovjekovnoga groba.⁶⁸ Budući da rezultati istraživanja još nisu objavljeni, teško je govoriti o preciznijim kronološkim parametrima, posebice za grob s ulomcima arhitrava. Ipak, tloris jednobrodne romaničke crkve, koji - sudeći po snimci na slici u citiranom izvješću - prilično podsjeća na susjednu crkvu s Bribira na položaju Vratnice,⁶⁹ približno datiranu u 12. stoljeće, upućuje na vrijeme razvijenoga srednjega vijeka (12. - 13. stoljeće), a to znači i dosta rano rastavljanje predromaničkoga namještaja iz starije crkve u Otrisu. U sklopu višeslojnoga, kompleksnog lokaliteta Begovača u Kašiću - Biljanima Donjim kod Zadra (rimski *villa rustica*, srednjovjekovna crkva i groblje) otkrivena je i predromanička crkva, te dijelovi njoj suvremenoga kamenog namještaja. Ulomci toga namještaja otkriveni su kao *spolia* u grobnim konstrukcijama mladih grobova, u gornjem sloju toga groblja, koje istraživači pripisuju kasnome srednjem i novom vijeku. To su G-163, 423 i 543, svi bez nalaza.⁷⁰ Očito je da i *spolia* s Begovače ne odstupaju od već ustaljene sheme kakva je ustanovljena u srednjoj Dalmaciji. Tome bih s prostora sjeverne Dalmacije još pribrojio i nalaze predromaničke skulpture iz Šopota kod Benkovca, gdje je na lokalitetu Crkvina, u konstrukciji groba 14. - 15. stoljeća, nađen manji ulomak arhitrava iz 9. stoljeća, koji se uklapa u cjelinu Branimirovog natpisa s toga lokaliteta.⁷¹ Još jedan predromanički arhitrav sa spomenom

⁶⁸ M. ZEKAN, Otres/Lukačuša, *Arheološki pregled*, 26 (1985), Ljubljana, 1986., 162-163; *ISTI*, Pet natpisa kneza Branimira s posebnim osvrtom na nalaz iz Otrisa, *Kašić*, XXV, Split, 1993., 414-416.

⁶⁹ T. BURIĆ, *Arhitektura i skulptura*; u: *Bribir u srednjem vijeku*, Split, 1996., 27.

⁷⁰ D. JELOVINA - D. VRSALOVIĆ, Srednjovjekovno groblje na "Begovači" u selu Biljanima Donjim kod Zadra, *SHP III*, 11/1981., 65-66, 72; V. DELONGA, Kameni spomenici s "Begovače" u Biljanima Donjim kod Zadra, *SHP III*, 20/1992., 88-89.

kneza Branimira poslužit će za ilustraciju ovdje analizirane problematike. To je onaj iz Nina, uzidan u gotičko zdanje Sv. Mihovila na ostacima rimskoga hrama i predromaničke crkve iz ranoga srednjeg vijeka, koja je pripadala benediktinskoj opatiji.⁷² Zoran primjer novovjekovne uporabe predromaničkoga namještaja pružaju dijelovi ranoromaničkog zabata iz crkve Sv. Nikole u Povljani na otoku Pagu, nađeni u konstrukcijama grobova ranoga novog vijeka (16.-17. stoljeće),⁷³ poput već navedenih nalaza u Gorici.

Uvjerljivu paralelu za sudbinu luka iz Sućurca, a vjerojatno i arhitrava iz Marine, pruža ranoromanički zabat ugrađen u timpan sjevernoga portala župne crkve Sv. Kasijana u selu Sukošanu, glavnom posjedu zadarskoga nadbiskupa, kao što je Sućurac to bio splitskoga, a Marina trogirskoga. Zabata se po stilskim odlikama može datirati u 11. stoljeće.⁷⁴ On je, prema uvjerljivoj Jakšićevoj analizi, bio dio namještaja zadarske katedrale u 11. stoljeću, a početkom 13. stoljeća cijela je ograda rastavljena zbog tada započete temeljite pregradnje katedrale. Oko 1300. godine - prigodom obnove crkve Sv. Kasijana u Sukošanu nadbiskup je taj zabat dao ugraditi u romaničku lunetu glavne crkve na svom posjedu. Oba elementa ponovno su iskorištena na istoj crkvi u 17. stoljeću (1642. godine). Tako su ranosrednjovjekovni namještaj iz splitske katedrale i onaj iz zadarske imali sličnu sudbinu, koja je znatno složenija u usporedbi s namještajem iz manjih gradskih crkava i onih u zaleđu. U prilog tom zaključku donosim još tri primjera predromaničkih *spolia* porijeklom iz zadarske katedrale. Tu je posebice zanimljiva sudbina prsobrana ambona, nastalog na samom početku razvitka predromaničke umjetnosti u Dalmaciji.⁷⁵ Ulomci njegovog prsobrana, po prestanku izvorne funkcije ambona, dospjeli su u dva različita sakralna objekta u dva različita mjesta. Dio ih je nađen u šutu ispod podnice apsida u samoj katedrali, a drugi je dio dospio u srednjovjekovnu crkvu Sv. Mihovila u Nevidanima na otoku Pašmanu u zadarskoj dijecezi, temeljito obnovljenu i proširenu u baroknom slogu tijekom 17. stoljeća.⁷⁶ Vrijeme kada se taj prijenos obavio nije u dosadašnjim objavama točnije precizirano, niti se iz konteksta ono može utvrditi. Moguće tijekom 17. stoljeća za barokne obnove? Dakle, namještaj iz katedrale ne završava samo na nadbiskupskim posjedima (cf. primjere iz Sukošana i Kaštel - Sućurca), već i po drugim crkvama u dijecezi. Drugi primjer su arhitravi s natpisom biskupa Donata, nađeni uzidani u vanjsku galeriju romaničke faze katedrale⁷⁷ tijekom 13. stoljeća. Treći primjer je stari nalaz mramornih predromaničkih pluteja iz prvoga ranosrednjovjekovnog preuređenja zadarske stolnice. Nađeni su u funkciji *spolia* u ranogotičkom oltaru Sv. Stošije, koji je - po svemu sudeći - dao podići zadarski nadbiskup Ivan Butovan 1332. godine.⁷⁸ Navedeni nalazi jasno predočavaju ustaljenu praksu ponovne upotrebe starijega namještaja iz većih crkava i postupno njegovo rastavljanje i raznošenje.

Konačno, u kapitolu samostana Sv. Marije iskorišteni su mramorni pluteji s pleternom dekoracijom pri izgradnji nadgrobnog spomenika opatice Vekenegge, nastalog na samom početku 12. stoljeća (1111. godine).⁷⁹ Izvorno mjesto, tj. crkva u kojoj su ti pluteji bili, nije poznato.

⁷¹ T. BURIĆ, Šopot kod Benkovca (nastavak revizijskog istraživanja), *Obavijesti HAD-a*, XVIII(1)/1986., 30-31; V. DELONGA - T. BURIĆ, Crkvina - Šopot kod Benkovca, *Obavijesti HAD-a*, XIX(1)/1987., 36-38.; M. ZEKAN, nav. dj., 408, 412-3; V. DELONGA, *Latinski spomenici*, 165-168.

⁷² N. JAKŠIĆ, Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji, *Diadora*, 15, Zadar, 1993., 140-143.

⁷³ R. JURIĆ, Istraživanja u crkvi Sv. Nikole u Povljani na otoku Pagu, *Starohrvatska spomenička baština; Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, 1996., 246; Tab. 2, gore desno.

⁷⁴ N. JAKŠIĆ, Tri umjetnička i epigrafska spomenika iz Sukošana, *Diadora*, 10 1988., 197-201, 203.

⁷⁵ I. PETRICIOLI, Predromanički ambon zadarske katedrale i srodna skulptura (Dalje: Ambon zadarske katedrale), *Starohrvatska spomenička baština; Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, 209-211, te bilj. 6., gdje usputno također ukazuje na ne baš rijetke slučajeve prenošenja sakralne skulpture iz jedne crkve u drugu.

⁷⁶ ISTI., Građevni i umjetnički spomenici srednjega vijeka na zadarskim otocima, *Zbornik Zadarsko otočje*, Zadar, 1974., 84, 94.

⁷⁷ P. VEŽIĆ, Prezbiterij katedrale u Zadru, *PPUD*, 30/1990., 59, 62 (slika); I. PETRICIOLI, Ambon zadarske katedrale, 214.

⁷⁸ J. BELOŠEVIĆ, Neobjavljeni ranosrednjovjekovni kameni spomenici s pleternim ukrasom iz Zadra, *Diadora*, 4/1968., 271-272; Tab. I-V.

⁷⁹ N. KLAJČIĆ - I. PETRICIOLI, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar, 1976., 249; Tab. XVII.

Južna Dalmacija i Istra

Na kraju ovog podužega niza donosim još dva primjera iz južne Dalmacije i jedan iz Istre. To su dijelovi predromaničke skulpture iz crkve Sv. Mihovila u Stonu, crkve Sv. Petra u Dubrovniku, te katedralne bazilike u istarskome Novigradu.

O crkvi Sv. Mihovila u Stonu, poznatoj po ranoromaničkim freskama s prikazom vladara, ali i po predromaničkoj skulpturi, napisani su već brojni radovi.⁸⁰ Za ovu temu važno je istaknuti da je dio predromaničkih ulomaka nađen u ruševinama barokne crkvice, sagrađene preno pročeljem one srednjovjekovne.⁸¹ U samome Dubrovniku karakteristična je sudbina predromaničke skulpture iz crkve Sv. Petra. Dio nje rastavljen je već koncem 15. i početkom 16. stoljeća, a konačno u temeljitoj baroknoj obnovi koncem 17. i početkom 18. stoljeća, kada ta skulptura dobija ulogu *spolia*.⁸² Za sudbinu predromaničkoga namještaja iz Sv. Jurja od Putalja, s kojim sam i započeo ovaj rad, posebice je važna usporedba s istodobnim namještajem iz katedrale istarskoga Novigrada,⁸³ gdje je Marušić ustanovio da 37,5% sačuvane skulpture sačinjavaju pluteji, iz čega proizlazi da su oni bili u svojoj izvornoj funkciji duže nego li npr. elementi trabeacija, tj. sve do temeljitog preuređenja katedrale početkom 15. stoljeća. Analogija s Putaljem je više nego očita. I tu su dijelovi donjega dijela ograde veoma dobro sačuvani (pilastri i dio pluteja), dok su elementi trabeacija neznatno sačuvani, a analiza crkve Sv. Ciprijana u Gatima i njene starokršćanske skulpture ukazuje na istu pojavu.⁸⁴ Dakle, i po isteku ranosrednjovjekovne epohe pojedina predromanička *cancelli*, posebice donji dijelovi (pluteji i pilastri), ostaju u funkciji — bilo *in situ* ili dijelom razmješteni. Time sam, nakon analize većeg broja predromaničkih ograda na našoj obali, s naglaskom na srednju i sjevernu Dalmaciju, iznio relevantan niz primjera na temelju kojih je moguće upozoriti na određene zakonitosti u njihovom trajanju te razgradnji i prenamjeni u kasnijim stoljećima. To je moguće povezati s razvitkom liturgije u zapadnoj Crkvi, ali i s konkretnim povijesnim, gospodarsko-političkim procesima na istočnoj obali Jadrana i u širem zaleđu.

Zaključak

Potaknut analizom predromaničkih *spolia* na Putalju pokušao sam na većem broju primjera s raznih lokaliteta od Dubrovnika do Istre utvrditi postoje li određene zakonitosti u vremenu i načinima njihove naknadne upotrebe, kao i moguće različitosti od regije do regije, ili na relaciji grad - selo. Pri tome nisam ulazio u semantiku upotrebe *spolia* općenito, jer tako osmišljena tema nužno traži određene predradnje. U našoj literaturi nisam naišao na radove koji bi se sustavno bavili problematikom *spolia* kao fenomenom, posebice, pak, predromaničkih *spolia*,⁸⁵ a u meni dostupnoj stranoj literaturi upućujem na zbornik posvećen antičkim *spoliama* u arhitekturi srednjega vijeka i renesanse,⁸⁶ u kojemu se dio radova odnosi i na predromanička *spolia*.⁸⁷ Za polazište sam uzео opće spoznaje o predromaničkom namještaju u interijerima crkava i vrijeme prestanka njegovoga korištenja.⁸⁸ Nakon detaljne analize svih opisanih primjera i razmatranja konkretnih povijesnih okolnosti svakoga od njih, došao sam do nekih zaključaka koje ovdje sažeto iznosim.

⁸⁰ Usp. najnoviji rad I. BABIĆA, Bilješke o crkvi Sv. Mihajla u Stonu, *Peristil*, XXXVI-II, Zagreb, 1996., gdje je navedena sva relevantna starija literatura.

⁸¹ C. FSKOVIĆ, Ranoromaničke freske u Stonu, *PPUD*, 12/1960., 33.

⁸² Ž. PEKOVIĆ, Crkva Sv. Petra u Dubrovniku, *Starobrvatska spomenička baština; Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, 267-276.

⁸³ B. MARUŠIĆ, Predromanička skulptura Novigrada (Istra), *Diadora*, 16-17/1996., 325-358.

⁸⁴ O putaljskom slučaju će biti više riječi u najavljenom monografiji, a za Gata usp. V. KOVAČIĆ, nav. dj.

⁸⁵ Izuzetak donekle predstavlja rad I. ŽILE, *Spolia i ostali nalazi skulpture i plastike u Dubrovniku do pojave romanike*, *Izd. HAD-a*, 12/1988.

⁸⁶ *Antike Spolien in der Architektur des Mittelalters und der Renaissance* (ur. J. POESCHKE), München, 1996.

⁸⁷ Npr. A. PERONI, *Spolia e architettura nel Duomo di Pisa*; u: *Antike Spolien in der Architektur des Mittelalters und der Renaissance*, 206, sl. 2; primjer uporabe predromaničkih pilastara u okviru prozora romaničke katedrale.

⁸⁸ Usp. bilj. 1.

Unatoč općevažjećem mišljenju da predromanička *cancellae* izlaze iz uporabe s razvitkom romaničke crkvene arhitekture - što je u osnovi točno kada se odnosi na novopodignute ili preuređene objekte - obavljena analiza pruža sigurna polazišta za zaključak da veliki broj tih ograda ostaje čitav ili u smanjenom obliku i dalje u funkciji; *in situ* ili nanovo upotrijebljen, ponekad čak i u gotičko vrijeme. Pri tome je uočljiva kronološka razlika između većih gradskih crkava, u prvom redu katedrala i velikih samostanskih bazilika, i manjih župnih crkava ili bivših privatnih zadužbina po selima, ali i u gradskim sredinama. One prve, naime, ranije izbacuju predromanički namještaj i obnavljaju se u suvremenom stilu tada dominirajuće romanike (12.-13. stoljeće). Spomenuti primjeri iz Zadra (sukošanski zabat, grede s Donatovim natpisom, Vekenegin grob) i Splita (zvonik katedrale, oplata krsnoga zdenca u krstionici), kao i onaj iz bazilike Sv. Bartolomeja na Kapitolu kod Knina, a posredno i izgradnja trogirske katedrale od majstora Radovana - kojima paralelu predstavljaju spomenuti pilastri u romaničkoj stolnici Pize u Italiji - rječiti su svjedoci tih promjena. U zaleđu gradskih komuna na Jadranu, u ruralnom okružju feudalnih selišta i utvrda, tijekom romanike gotovo i nema primjera korištenja predromaničkih *spolia* analognog onima u gradovima. Uz po mnogo čemu izuzetan primjer Kapitula, jedini mi poznati slučaj ograde koja je tako rano rastavljena, jest onaj iz Otresa, gdje su u temelje romaničke crkve uzidani pluteji starije crkve. U svim drugim navedenim primjerima radi se u pravilu o kasnosrednjovjekovnoj (gotičkoj) ili pak novovjekovnoj (baroknoj) ugradnji predromaničkih ulomaka. Tako su ti ulomci dospjeli u sljedeće gotičke sakralne objekte (14.-15. stoljeće): Sv. Juraj od Putalja, Sv. Petar u Selu, Sv. Spas u Vrhrici, Sv. Mihovil u Ninu, Sv. Kasijan u Sukošanu; odnosno u konstrukcije njima suvremenih grobova: Sv. Juraj od Putalja, Sv. Mihovil u Brnazama, Sv. Spas u Vrh Rici, Otres-Lukačuša, Kašić-Begovača i Šopot-Crkvina. Tu se mogu pribrojiti i starokršćanska *spolia* iz kasnosrednjovjekovnih grobova oko Sv. Ciprijana u Gatima, jer ta crkva nije imala predromanički namještaj, kao i ona predromanička iz grobova oko Sv. Andrije u užem distriktu grada Splita. Manjim dijelom su završili i u profane objekte, poput luka u kasnosrednjovjekovnoj kuli u Sućurcu i u kući u Splitu (iz Gospe od Zvonika). Paralelne primjere imamo i u gotičkim crkvama u gradovima: Sv. Juraj na punti Marjana i krstionica u Splitu (?), Sv. Petar u Dubrovniku, katedrale u Trogiru, Zadru i Novigradu istarskom, te Sv. Ivan u Trogiru. Dakle, u gotičku arhitekturu kasnoga srednjeg vijeka i njoj suvremene grobove završava kao *spolia* mnogo veći broj ulomaka predromaničke skulpture negoli u romaničke crkve. Posebice upozoravam na činjenicu da predromanička *spolia* nisu još potvrđena u grobovima tijekom zreloga srednjeg vijeka, već samo u sakralnim objektima, što rječito govori o odnosu ljudi toga vremena prema tom elementu crkvenih interijera. Tek od kasnoga srednjeg vijeka, na grobljima uz gotičke crkve pojavit će se predromanički ulomci u grobnim konstrukcijama.

Drugi vremenski period intenzivne uporabe predromaničkih *spolia* pripada novome vijeku, tj. vremenu obnove i izgradnje

novih crkava u baroknom slogu. Osim u novopodignuta zdanja i zidove sakralnoga značenja, pojedini ulomci i sada završavaju u grobnim konstrukcijama. Uz rijetke primjere iz 16. stoljeća, poput zabata u crkvi Sv. Nikole na Čiovu, te manjeg dijela grobnih *spolia* oko Sv. Mihovila u Brnazama, kada opća situacija u hrvatskim zemljama i njihovom okružju ne pogoduje podizanju novih crkava, svi drugi slučajevi su iz 17.-18. stoljeća. Valja ipak napomenuti da ni u malobrojnim gradskim crkvama, podignutim u renesansnim oblicima, i u to vrijeme nisu registrirana predromanička *spolia*, osim u pokojem primjeru kao što je onaj na pročelju čiovskoga Sv. Nikole. Barokno vrijeme ponovo obiluje uzidanim ulomcima starijega namještaja. U obalnim gradovima više je takvih nalaza: Sv. Petar u Dubrovniku, katedrala i Sv. Lovre, te Sv. Mikula u Splitu, Sv. Teodor u Okrugu Gornjem na Čiovu, a česti su i u širim gradskim distriktima i zaleđu: Sv. Kasijan u Sukošanu (po drugi put), Sv. Mihovil u Nevidanima na otoku Pašmanu, Sv. Mihovil u Stonu. U isto vrijeme, prema naslijeđenom obrascu iz srednjega vijeka, dio ulomaka dopijeva i u grobne konstrukcije, podjednako u gradu i u zaleđu: Sv. Mihovil "*in ripa maris*" i Sv. Stjepan "*sub pinis*" u Splitu, Sv. Stjepan u Gorici i Sv. Nikola u Poveljani na otoku Pagu. Običaj korištenja predromaničkoga namještaja, iako smanjenim intenzitetom, još uvijek se održava i početkom 19. stoljeća. Za primjere navodim kasnobaroknu preslicu na grobljanskoj kapeli u Trogiru, te dio *spolia* u grobovima oko Sv. Stjepana u Gorici. Iscrpnija analiza svakako bi pružila još veći broj primjera, no i ovi navedeni, sasvim su dostatni da oslikaju vremenski slijed uporabe predromaničkoga namještaja nakon njegovoga uklanjanja iz crkvenih interijera i novu namjenu u kasnijim crkvenim zdanjima, oltarima i grobovima oko crkava.

Kronološki reperi: doba **gotike** i **baroka**, kada dolazi do intenzivne ponovne upotrebe predromaničke skulpture, a njeni ulomci postaju *spolia*, sugeriraju određene zaključke. Ti su u svezi s društveno-gospodarskim i političkim procesima što su obilježili razdoblja navedenih umjetničkih stilova u kojima je korištenje *spolia* tako izrazito. Prvi ciklus rastavljanja *cancellae* tijekom trajanja romaničke umjetnosti zahvatio je - kako je analiza pokazala - ograničeni broj crkava, i to mahom velikih bazilika i katedrala u dalmatinskim komunama. Širi zamah uklanjanja starih predromaničkih ograda, ili njihovih reduciranih izdanja, uslijedio je u brojnim gotičkim preinakama po manjim gradskim crkvama i većini crkava u zaleđu, da bi treći i konačni čin njihovoga uklanjanja iz crkava uslijedio u prvim stoljećima novoga vijeka, u vrijeme baroka. Doduše, većina *cancellae* je tada već skinuta i njihovi dijelovi - ako nisu iskorišteni u gotici - bili su čuvani u crkvama ili oko njih. Rijedak je primjer ograde u Sv. Mikuli u Splitu, koja je ostala *in situ* do 17. stoljeća, ili one u susjednom joj Sv. Martinu, koja je jedina do danas ostala na svom izvornom mjestu. Barok je, dakle, jednostavno bio doba kada je korištenje predromaničkih *spolia* bilo u modi. Uvažavajući mijene liturgijskih obreda koje su uvjetovale promjene u crkvenim interijerima, te podizanje novih - romaničkih i gotičkih crkava - bez oltarnih ograda, činjenica je da veliki broj predromaničkih ograda dugo ostaje na svom mjestu i nakon isteka predromaničkoga doba, pa se prema tome ne može

govoriti o neophodnosti njihovog uklanjanja zbog promjena liturgije. Ako stvari sagledamo s drugog aspekta, u prvi plan valja staviti gospodarski trenutak. Naime, prvi ciklus naknadne upotrebe tijekom romanike ograničen je na gradske komune Dalmacije, koje su u to doba glavni nositelji gospodarskog napretka i oživljavanja robnonovčane privrede, dok je feudalno hrvatsko zaleđe još većim dijelom ovisno o naturalnoj privredi. Zato se i predromanička *spolia* najprije javljaju u romaničkim katedralama i drugim gradskim crkvama na obali. U vrijeme gotike, pak, razvitak robnonovčane privrede i društvenog ustroja komuna, daleko je razvijeniji u odnosu na doba romanike, pa su sve češće investicije i u manje sakralne objekte, kako u gradu tako i u zaleđu, gdje kolanje raznih moneta postupno ali sigurno sve više razara feudalnu naturalnu privredu. U hrvatskoj historiografiji upravo je vrijeme vladavine Ludovika I. Anžuvina (1342.-1382.) istaknuto kao vrijeme gospodarske sigurnosti i privrednoga poleta, a to je ujedno i vrijeme konačne prevage gotičkoga stila u arhitekturi. Svi nabrojani čimbenici zajedno rezultirali su ubrzanim rastavljanjem starih oltarnih ograda i učestalim korištenjem *spolia* u novim ili obnovljenim crkvama. U prilog njihovu uklanjanju treba istaknuti i pojavu novih - *prosjačkih* redova, dominikanaca i franjevac, čiji liturgijski koncepti također isključuju ogradu predromaničkih odlika pred oltarom. Konačno, treći ciklus tijekom baroka moguće je povezati uz dva ključna čimbenika; završetak dugotrajnoga *Kandijskog rata* (1645.-1669.) označio je pomicanje venecijansko-turske granice u Dalmaciji dublje u unutrašnjost, što je postupno rezultiralo oživljavanjem trgovine i dovelo do gospodarskog oporavka. Slijedom toga oživjele su i investicije, pa je došlo do obnove i izgradnje većeg broja sakralnih objekata, u koje su onda uzidana i preostala *spolia* sačuvana od nekadašnjih *cancelli*. Taj proces je osim samih gradova zahvatio i unutrašnjost Dalmacije, posebice u 18. stoljeću nakon definitivnog sloma turske vladavine na širem jadranskom priobalju.

Ovim radom pokušao sam ukazati na važnost *spolia* u arheologiji i povijesti umjetnosti, te na potrebu sustavnijeg proučavanja istih, budući su one gotovo neizostavni element u istraživanjima sakralnih objekata i arhitekture općenito, kao i srednjovjekovnih i kasnijih grobalja. Osim važnosti *spolia* kao kronoloških repera za pojedini lokalitet i općenito u pojedinim fazama, u budućim radovima bilo bi dobro više pozornosti posvetiti pitanju uloge *spolia* u arhitekturi i izradi grobnih konstrukcija, tj. njihovom estetskom i simboličkom značenju, o čemu u našoj znanosti još nije bilo govora.

Pre-Romanesque Altar Screens — Their Lifetime and Secondary Use

Inspired by the analysis of pre-Romanesque spolia at the site of Putalj, I have attempted to establish with a greater number of examples, from various sites extending from Dubrovnik to Istria, whether certain laws exist about the period and manner of their reuse, as well as possible variants from region to region, or in comparing city and village, and similar topics. In this study, I have not entered into the semantics of the use of spolia in general, as a theme conceived in such a manner would necessarily require certain preliminary work. I did not come across works in Croatian literature that treated the problem of spolia as a phenomenon, and particularly not pre-Romanesque spolia. In the available foreign literature, I came across a collection of works dedicated to the use of classical spolia in the architecture of the Middle Ages and the Renaissance, and some of the works referred to pre-Romanesque spolia. I took as my starting point generally known facts about pre-Romanesque furnishings in the interiors of churches and the period when their use ended. After detailed analyses of all of the described cases and consideration of the concrete historical circumstances of each of them, certain conclusions have been reached, which are presented here in summary form.

Despite the generally widespread theory that pre-Romanesque cancelli had ceased being used with the development of Romanesque church architecture — which is basically true when it refers to newly erected or renovated structures — the performed analysis offers a certain basis for a conclusion that a large number of these altar screens had remained entire or in a reduced form, and further continued in function, whether in situ or reused, sometimes even into the Gothic period. A chronological gradation is apparent in this between the larger urban churches, primarily cathedrals and large monasterial basilicas on the one hand, and the smaller parish churches or former private endowments in villages, but also in urban contexts, on the other hand. The former were the first to throw out pre-Romanesque furnishings and be renovated in the modern style of the then dominant Romanesque style (12th-13th centuries). The cited examples from Zadar (the gable from Sukošan, the beam with an inscription mentioning Donatus, the grave of Abbess Vekenega) and Split (the belltower of the cathedral, the lining of the baptismal pool in the baptistery), as well as that from the basilica of St Bartholomew at Kapitul near Knin, and indirectly the major renovation of the Trogir Cathedral undertaken by the master Radovan — parallels to which are represented by pilasters in the Romanesque cathedral church in Pisa in Italy — are eloquent witnesses to these changes.

In the hinterland of the urban communes in the Adriatic region, in the rural surroundings of feudal settlements and fortresses, there are almost no examples during the Romanesque of the use of pre-Romanesque spolia analogous to that in the cities. Along with the example from Kapitul (which is exceptional for several reasons), the only example known to me of an altar screen that had been dismantled at such an early date is the one from Otres, where the plutei from the earlier church had been walled into the foundations of the Romanesque church. All other cited

examples as a rule represent late mediaeval (Gothic) or even modern period (Baroque) immuring of pre-Romanesque fragments.

Such fragments were incorporated in this manner into the following Gothic religious structures (14th-15th centuries): St George at Putalj, St Peter at Selo, the Holy Saviour at Vrbrika, the Gothic church at Crkvina in Mokro Polje near Knin, St Michael at Nin, St Cassian at Sukošan; or in the construction of contemporary graves: St George at Putalj, St Michael at Brnaze, the Holy Saviour at Vrbrika, Otres-Lukačuša, Kaöić-Begovača, and Šopot-Crkvina.

Early Christian spolia can be added here: such as those from the late mediaeval graves surrounding St Cyprian at Gata, as this church had no pre-Romanesque furnishings, as well as the pre-Romanesque material from the graves around St Andrew in the central district of the city of Split.

To a minor extent, they ended up in secular structures, such as the arch in the late mediaeval tower at Sućurac. Parallel examples can be found in Gothic churches in towns: St George at Marjan Point, and Our Lady of the Belfry (ex St. Theodore), and the Baptistery in Split (?), St Peter in Dubrovnik, the cathedrals in Trogir, Zadar, and Istrian Novigrad, as well as St John in Trogir. The fact is that a far greater number of fragments of pre-Romanesque sculpture ended up as spolia in the Gothic architecture of the late Middle Ages and its contemporary graves than in Romanesque churches. I particularly point out the fact that pre-Romanesque spolia have still not been confirmed from graves throughout the developed Middle Ages, but only in religious structures, which eloquently speaks about the relations of the people of that period towards this element of church interiors. Only from the late mediaeval periods, in cemeteries around Gothic churches, will pre-Romanesque fragments appear as part of grave structures.

The second chronological period of intensive use of pre-Romanesque spolia belongs to the modern period, otherwise defined as the period of the renovation and construction of new churches in the Baroque style. Other than in newly erected religious buildings and walls, individual fragments at this point also end in grave structures. Along with rare examples from the 16th century, such as the gable in the Church of St Nicholas on Čiovo, and the small sections of grave spolia around St Michael at Brnaze, when the general situation in the Croatian lands and the surrounding countries was hardly appropriate to erecting new churches, all the other examples are from the 17th-18th centuries. It should nonetheless be mentioned that even in the rare urban churches built in Renaissance forms, no pre-Romanesque spolia were registered for this period, other than in rare cases, such as that noted for the facade of the Church of St Nicholas on the island of Čiovo. The Baroque period, however, again abounds in immured fragments of earlier decorations. There are many such finds in the coastal towns: St Peter in Dubrovnik, the Cathedral, St Lawrence, and St Nicholas in Split, St Theodore in Okruk Gornji on the island of Čiovo, and they are also common in the broader vicinities of urban districts and in the hinterland: St Cassian at Sukošan (for the second time), St Michael at Nevidane on the

island of Pasman, St Michael at Ston. At the same time, following inherited practices from the Middle Ages, some of the fragments are also included in grave structures, equally in the cities and in the hinterland: St Michael "in ripa maris" and St Stephen "sub pinis" in Split, and St Stephen at Gorica and St Nicholas at Poveljana on the island of Pag.

The habit of utilizing pre-Romanesque furnishings was still maintained at the beginning of the 19th century, although with reduced intensity. As example, I noted the late Baroque belfry of the cemeterial chapel in Trogir, and part of the spolia in the graves around St Stephen at Gorica. A more detailed analysis would surely offer an even greater number of examples, but the examples cited here are entirely sufficient to illustrate the chronological sequence of use of pre-Romanesque furnishings after their removal from church interiors, as well as new purposes in later ecclesiastic structures, altars, and graves surrounding churches.

The chronological framework of the Gothic and the Baroque, when there was intensive reuse of pre-Romanesque sculpture and its fragments became spolia, suggests certain conclusions related to the socio-economic and political processes that marked the periods of the cited artistic styles in which the use of spolia was so emphasized. The first cycle of taking down altar screens during the period of Romanesque art encompassed — as the analysis has shown — only a limited number of churches, mostly large basilicae and cathedrals in the Dalmatian communes. A more extensive phase of removing the old pre-Romanesque screens, or allowing a reduced form of them, followed in the numerous Gothic alterations in smaller urban churches and the majority of churches in the hinterland, so that the third and final act of their removal from the churches followed in the first centuries of the modern period, during the period characterized by the Baroque style. The majority of altar screens had then already been removed, and their parts, if they had not already been utilized in the Gothic phase, were preserved in the churches themselves or around them. There are rare examples of altar screens, like that of St Nicholas in Split, which remained in situ to the 17th century, or like the one in the nearby St Martin, which is the only screen to have remained in its original place to the present day.

The Baroque was quite simply the period when using pre-Romanesque spolia was in fashion. Taking into account the changes in the liturgical ritual, which caused concomitant changes in the church interiors, and the erection of new Romanesque and Gothic churches without altar screens, the fact remains that a great number of pre-Romanesque screens long remained in their places, even after the end of the pre-Romanesque period, so it is impossible to speak of the necessity of their removal because of such changes in the liturgy. If the process is viewed from another point of view, the economic realities should be placed in the foreground. The first cycle during the Romanesque was limited to the urban communes of Dalmatia, which in that period were the main factors of economic advancement and the revival of trade and exchange, while the feudal Croatian hinterland was still pri-

marily dependent upon a natural or barter economy. This is the reason that the pre-Romanesque spolia first appear in the Romanesque cathedrals and other urban churches along the coast. In the Gothic period, the development of trade and exchange and the social organization of the communes were far more developed in comparison to the Romanesque period, and hence investment was much more common even in minor religious structures, whether in the towns or in the hinterland. In the latter, the circulation of various coinages gradually but certainly led to the increasing disruption of the feudal natural economy.

In Croatian historiography, this was specifically the period of the reign of Ludovic [Louis] I of Anjou (1342-82), which has been noted as a time of economic security and vitality, and also represented the period of the final ascendancy of the Gothic style in architecture. All of the cited factors together resulted in a hastened dismantling of old altar screens and the more frequent use of them as spolia in new or renovated churches. The appearance of new religious orders should be noted as supporting such a concept of removal: particularly the begging orders, the Dominicans and the Franciscans, whose liturgical concept also excluded screens with pre-Romanesque characteristics being placed in front of the altar.

In conclusion, the third cycle during the Baroque can be tied to two pivotal factors: the end of the lengthy Candian Wars (1645-69) marked the transferal of the Venetian-Turkish border in Dalmatia deeper into the interior, which partially resulted in a renewal of trade and led to an economic revival. Following this, investments were also revived, as were the renovation and reconstruction of a large number of religious structures, in which the remaining spolia preserved from the former altar screens were then immured. This process, in addition to the urban centers, also encompassed the interior of Dalmatia, particularly in the 18th century after the definitive collapse of Turkish rule throughout the entire Adriatic coastal region.